

SZAKÍTÁS ELŐTT KÉT NAPPAL

Egyre fenem a horgokat – a vágy
csillan így a szemben, ahogy
fényesednek. (Előre kijelented, hogy nem
szeretsz halat pucolni. Kávét szürcsölsz. Arcod,
mint a napra kitett margarin, rácsöpög
a pirítóásra.) Én szeretek pikkelyezni
– ezt a csorbát is kiköszörülöm.
Csodálatos, ahogy villan a kés, mint a pizstráng.
(Érdekes, a csontiktól sose undorodtál,
csak úgy tűzted csokorba a férgeket.
Mintha egy ikebanát hoztál volna össze,
úgy tudsz gyönyörködni a kocsonyásan
remegő perisztaltikában.) *De miért pont a csalik?*
Engem a zsákmány mindig jobban érdekelt.
Vegyük először a keszegeket – halfejek a halászlébe,
a többi sóba, lisztbe, paprikába hemperegjen.
Majd a két potyka mehet szintén
a levesbe. Az angolnákat füstölni fogjuk.
A fogast mélyhűtőbe (ahogy
Téged zárójelek közé). Jár a pikkelyező,
mint fogkefe a szájban.
Egy gyilkos mosolyt fényezek.
Horgászidény. Kora nyár van.

Gömöri György

„BARÁTOK ALBUMA” – JEGYZETEK EGY MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

1

Mikor keletkezett az *album amicorum*, vagyis a „barátok albuma” néven ismert műfaj? A legelső ilyen albummal kapcsolatban, amelyet németül *Stammbuch*-nak, magyarul emlékkönyvnek is neveznek, megoszlanak a vélemények, de egy biztos: a műfaj a reformáció talaján keletkezett, s összefügg a reformáció idejében meginduló új európai

peregrinációval. A legelső albumok Philip Melanchthon környezetéből, Wittenbergből maradtak fenn; egy utazást pártoló írásában ajánlotta a vándor tudós ifjakkak, vigyenek magukkal könyvet, amelybe beíráthatják, hol és mikor jártak, s milyen kiváló emberekkel találkoztak.¹ Így kettős szerepe lehet az albumnak: egyrészt emlékül szolgál a peregrinációból, megőrökíti a külföldi egyetemeken töltött időt s az ott megismert embereket, másrészt sajátos tanúságlevél-gyűjteményül is szolgálhat, amelyet a vándortudós mindig elővehet és felmutathat, ha új országba érkezik, és új kapcsolatok keres. Ez a melanchthoni ajánlás az oka annak, hogy a XVI–XVII. századból fennmaradt albumok túlnyomó többsége *protestáns* tulajdonosok birtokában volt, ezek között is túlsúlyban vannak a német kultúrkörbe tartozó országok peregrinusai. A műfaj eszerint Európa északi részén keletkezett, és főként protestáns országokban virágzott, bár persze már a XVI. században az utazók magukkal vitték nemcsak Padovába, de néha még Konstantinápolyba is. Van, aki kizárólag egy vagy két egyetemen tett látogatását örökíti meg, tehát az időtartam csak pár évre korlátozódik, de vannak teljes életutat átfogó albumok, sőt akad olyan eset is, amikor a tulajdonos fia folytatja apja emlékkönyvét, részben ellátogatva ugyanazokra a helyekre, ahol az korábban járt – ebben az esetben az album átfoghat akár fél évszázadot.²

Érdekes különbségek vannak a német, skandináv, holland, cseh, lengyel és magyar peregrinációs szokások és az angolok szokásai között. Az angol utazók például, ha Bazelben vagy Strassburgban jártak, gyakran beírtak más nemzetiségű tanuló társaik vagy ismerőseik albumába, ám ilyet maguk csak nagyon ritkán vezettek. A British Library impozáns albumgyűjteményében az angolok szinte egyáltalán nincsenek képviselve. „*Baráti album*” helyett az utazgató britek szívesebben vittek magukkal *omniumariumot*, vagyis olyan jegyzőkönyvet, amelybe jeles mondásokat, idézeteket jegyeztek, könyvecskéjüket néha rajzokkal és helyleírásokkal is gazdagítva. Ilyen „mindenes” könyvecskét néha magyaroknál is találunk, az Angliát járt Kaposi Sámuel, későbbi gyulafehérvári professzoréból sok mindent megtudhatunk a XVII. század végének Hollandiájáról és Londonáról.³

A műfaj kezdeteit vizsgálva Margaret A. E. Nickson arra a megállapításra jutott, hogy az *album amicorum* alighanem egyszerű autográfgyűjteménnyel kezdődött, s abból fejlődött tovább.⁴ Volt arra is példa, hogy ugyanaz a tulajdonos nem egy, hanem több emlékkönyvvvel rendelkezett – az egyikbe inkább a tanárokkal, a másikba inkább diáktársaival íratott. A nürnbergi Johan Klarner két albuma példa erre: szerencsés módon mindkét album megmaradt a British Libraryben (Egerton MS 1181 és 1182). Ezek közül az egyik egy oktáv formátumú, üres lapokból álló kis könyv, amit Klarner 1559-től vezetett, 247 beírással, a második pedig Melanchthon egy nyomtatott teológiai műve, amit a tulajdonos 1560-ban kapott Hieronimus Wernla nevű barátjától, s amelynek csak üres oldalaira írtak be az erre felkért válogatott barátok és ismerősök.⁵

A legrégebbi album egyesek szerint 1542-ből származik. Ismeretlen wittenbergi diáké volt; fakszimiléjét még 1927-ben kiadták,⁶ de mivel ez inkább autográfalbum, többnyire nem tekintik „rendes” *Stammbuch*nak. (Az utóbbiban az ajánlások rendszerint említik a possesszor nevét.) Wolfgang Klose úgy véli, a műfaj első valódi darabja 1545-ből való, egy Claude de Senarclens nevű nemesé volt, jöllehet fennmaradt egy bizonytalan adat a nürnbergi Hans Oelhafen albumáról, amit birtokosa állítólag már 1541-ben elkezdett vezetni.⁷ Néhány évtizeddel később az albumokban megjelennek a nemesi címerek is, különösen a külföldön tanuló német diákok festik vagy festetik be nagy előszeretettel címereiket a nagyobb alakú albumokba, ahol az évszám rendsze-

rint a címer fölött látható, alatta pedig az illető latin mottója olvasható. Más szóval a *Stambuch* mellett megjelenik a *Wappenbuch*, illetve a kettő keveréke.

Nem minden peregrinus vásárolt magának üres könyvet, a XVI. században különösen gyakoriak az emblémás könyvek, amelyek üres lapjait használják beírásra, bár előfordul, hogy a bejegyző közvetlenül az embléma alá ír valamit. Alciati és Sambucus-Zsámboki kiadványai különösen megfelelnek erre a célra, de népszerű a Reusner-féle ikonográfiagyűjtemény is, ahol a vándortudósok gyakran a még élő nagy humanisták képe mellé vagy alá írhatják be nevüket, különösen, ha az illetővel személyes ismeretségben vannak. Ez a szokás a XVII. században kezd eltűnni, részben azért, mert az albumtulajdonosok több helyet, egy- vagy két teljes lapot szánnak egy-egy bejegyzőre, ami azt jelenti, hogy a bibliai idézeteken, személyes mottón és a személyre szóló jókívánásokon túl néha még arra is jut hely, hogy valaki valamit (nem címert) berajzoljon. Ez az alkalmi rajz ábrázolhat várostromot, helyi divatot vagy akár mulatozásjeleket – kinek mihez van kedve.

2

Az első magyar *album amicorum* tulajdonosa wittenbergi magyar diák, Albai Csirke György volt, Miksa császár későbbi portai követe. Latin bibliájába írtak be a protestáns egyetemen a híresebb tanárok és ismerősök, így röviddel halála előtt (1560) maga Philip Melanchthon is.⁸ Ebben az alkalmi albumban mindössze hat bejegyzés szerepel, tehát nem lehet egy napon említeni azzal a különlegesen becses és bejegyzésekben rendkívül gazdag emlékkönyvvel, amelyet Szilvásujfalvi Anderko Imre vezetett külföldi peregrinációja során. Egy 1589-ban kiadott Nicholas Reusner-kötetet (*ICONES SIVE IMAGINES VIVAE LITERIS CLARISSIMUM VIRORUM*) használt Ujfalvi albumként; felvonul benne Európa egész protestáns késő humanista elitje Bézától Dasypodiuson és Arminiuson át az angol Camdenig és Whitakerig. Erről a művelődéstörténeti szempontból igen fontos albumról először Keserű Bálint számolt be még a hatvanas években,⁹ majd e sorok írója elemezte részletesen Ujfalvi angliai kapcsolatait.¹⁰ Az Ujfalvi-album már tulajdonosa nagyfokú felkészültségére vall – nemcsak a kor protestáns tudós hírességeinek felkeresésére készül, hanem használja is az albumot mint ajánlásgyűjteményt. Más kérdés, hogy Magyarországra való visszatérése után Ujfalvi Imre bajba került, mert az akkori református egyház gyanakvással kezelte a világot járt lelkész presbiterianus nézeteit.

Ami magyarországiak bejegyzéseit illeti, a jelenleg ismert legkorábbi „Hungarus” a kolozsvári (német anyanyelvű) Jordan Tamás, aki 1558 januárjában Wittenbergben három nyelven ír be Johannes Spon albumába – görögül, latinul és németül.¹¹ Jordan sok német és svájci tudóst ismert, néhány évvel később, itáliai látogatása előtt bejegyzett abba az albumba is, amit Konrad Gessner, a híres zürichi polihisztor vezetett – e parányi emlékfűzet érdekessége, hogy abban maradt fenn az első *magyar nyelvű* albumszöveg, Szikszai Lukács tollából. Az ugyancsak wittenbergi diák és Európa-utazó Szikszai dátum nélkül, de 1560 táján ezt a hitvalló mondatot írja be latin nyelvű bibliai idézete alá: „*Christus Jesus meg valto, kozbe iaro es udvözítő*”, amit a lap alján Gessner így kommentál: „*ungarice*”.¹² Ami más magyarok vagy Hungarusok bejegyzéseit illeti, azok ettől kezdve gyakran feltűnnek idegen tulajdonosok albumaiban – Wittenberg mellett Padovában, Strassburgban, Lengyelországban, de néha Bécsben, Marburgban, sőt Párizsban is. Néha mulatságos dolgokra derül fény – például arra, hogy Báthori István,

későbbi lengyel király merre járt 1558-ban: a toruni Johannes Cujavius albumában maradt fenn a következő, 1582-es bejegyzés egy Sziráki András nevű ember tollából, Likava várából: „*Bathori Istvan idtth wollth Anno 1558 – haec scripta sunt in Arce Lykeawa, ante stubas Magnorum duorum manu propria Regiae Ma[jesta]tis Poloniae.*”¹³ Magyarán mondva az akkor még huszonéves Báthori bevészte nevét a vár egyik ajtajának szemöldökfájába. De az ilyen teljesen személyes adalék még kivétel a többnyire kegyes motók és bibliai idézetek, illetve klasszikus auktorok bölcs mondásai mellett – ez utóbbiak képezik a XVI. századi beírások többségét.

Ebben a században a művelt magyarok főleg latinul írnak be, nemcsak idegenek, de még honfitársaik albumába is. A szabály alól kivétel, ha a más nyelvű albumgazda az egzotikum kedvéért ragaszkodik a magyar nyelvű bejegyzéshez (is), illetve, amikor a beírásra felkért személy valamilyen oknál fogva bizonyítani akarja, hogy magyarul is tud. Ilyen a flamand Arnold Manlius albumába 1571 májusában Konstantinápolyban bejegyző, Nagybányáról elszármazott török–magyar tolmács („*hatalmas tewrewk cza-szarnak tolmacza magyar orszagba rigen: somlyay balas nagy banyay*”), aki a török és latin szöveg mellett magyarul is beírja ezt a mondatot: „*Sokkal jobb az ellenség az olyan barátodnál akhi te veled nem egyet eres.*”¹⁴ De már a pozsonyi jegyző György Imre, alias Georgius Emericus csak görög és latin sorokra hajlandó ugyanabban az albumban.¹⁵ Az olyan főrangú magyarok, mint Pálffy Miklós, Forgács Mihály vagy Thököly István ragaszkodnak a latinhoz, de még a kor legnagyobb magyar költőjétől, Balassi Bálinttól fennmaradt, hazaszeretetre buzdító két emlékkönyvi bejegyzés (ma Koppenhágában, illetve Boroszlóban) is latinul van: „*Vita, quae fato debetur, patriae salutis solvatur*” („*Életünket, amellyel adósai vagyunk a sorsnak, fordítsuk a haza üdvére*”).¹⁶ Tegyük hozzá, hogy a Cicerónak tulajdonított mottó¹⁷ mellett Balassi mindkét alkalommal berajzolta (vagy rajzoltatta) az illető albumba bikafejé cimerét. A magyar albumbejegyzők „latinossága” csak valamikor a XVII. század elején kezd megváltozni, amikor a Bocskai-felkeléssel és II. Mátyás magyar királlyá választásával hirtelen megnő a magyar nemzeti öntudat. A Heidelbergben vagy Marburgban tanuló magyarok ekkor már nemcsak latinul, hanem magyarul is idéznek a bibliából, vagy vállalkoznak egy-egy latin versszak alkalmi megmagyarártására. Onadi Szűcs György például 1621 februárjában így fordít két sor Ovidiust Christoph Oelhafen nürnbergi születésű altdorfi diák albumában (mai helyesírással adjuk vissza):

*„A jóságos cselekedet.
Hidd, meg nemesít tégedet,
Kít, ha ki tőle elkerget,
Csak számkivetésre mehet.”*¹⁸

Balassi Bálintnak, úgy hisszük, még nem volt saját albuma, de kortársai közül egyeseknek (mint például a már említett Ujfalvi Imrének) volt, s lehetett a sokat utazó Forgách Mihálynak is, amelynek elveszését azért is fájlatthatjuk, mert ha fennmaradt volna, benne talán Giordano Bruno vagy Galilei bejegyzését is olvashatnánk. A Nyugat-Európát bejáró főrangú magyarok közül Stansith Horváth Gergelynek volt emlékkönyve, amely ugyan a második világháborúban elveszett, de fennmaradt róla egy másolat, amiből kitétni, hogy a Strassburgban tanuló magyar a többi közt a fiatal Robert Sidneyvel, a híres költő, Philip öccsével is találkozott 1580 márciusában.¹⁹ Mivel a bejegyzés hangja elég meleg, elképzelhető, hogy ugyanaz év telén, amikor Bécsben járt, és Magyarországra készült, Robert Sidney Horváth Gergely biztatására akarta meglátogatni Pozsonyt vagy éppen a felvidéki Horváth-birtokot.

A XVII. században már szinte minden kíváncsibb természetű protestáns magyar tartoperegrinációja során baráti albumot. Tudjuk, hogy Szenci Molnár Albertnek is volt, de sajnos elveszett, NAPLÓ-jában a sok fontos nyugati kapcsolattal rendelkező tudós több alkalommal hivatkozik rá.²⁰ De *album amicorum*mal a tarisznyájában járta a világot Szepesi Csombor Márton, az *EUROPICA VARIETAS*, az első magyar útleírás szerzője, Haller Gábor, aki büszkén említi, hogy „*az cseh király írt az albumomban*”,²¹ a *FLORUS HUNGARICUS*-szerző Nadányi János és a London városát latin költeményben dicsőítő erdélyi Adami János is. Nem véletlen, hogy Frölich Dávid 1643–44-ben Ulmban kiadott *UTAZÓK KÖNYVTÁRA VAGY VEZÉRFONALA (BIBLIOTHECA SEU CYNOSURA PEREGRINATIUM, HOC EST VIATORUM)* című könyvében a peregrinációra induló ifjaknak a többi közt ajánlja, készítsenek maguknak „*két nem nagy, hanem kicsi, hordozható albumot, amelyet tudósok képmásai díszítenek... egyiket a közönséges barátok, iskola- és útítársak számára, másikat az előkelő és híres embereknek*”, majd fordítsanak gondot arra, hogy ezeket személyesen vigyék a híres férfiak elé, „*ne szolgálják vagy közbenjárók révén*” juttassák hozzájuk.²² Ezt a tanácsot nem mindig fogadták meg a peregrináló magyarok, mert Teleki József (igaz, már a XVIII. század közepén) Leydenben jártában egyszer átküldte albumát Hágába egy ottani professzornak, majd azt a megfelelő beírással visszakapván még elküldte Leydenben is „*egynehány helyre*”.²³

Az albumtörténeten belül külön fejezet illeti meg az úgynevezett „*gályarabalbum*”-at. Mint ismeretes, a pozsonyi véstörvényszék 1675-ben negyvenkét protestáns lelkészt, akik nem voltak hajlandók hitük és tisztségük megtagadására, gályarabságra ítélt. Ezek közül harminckettőt Nápolyba hurcoltak, ahonnan az addigra életben maradt huszonhat prédikátor De Ruyter holland admirális segítségével szabadult ki 1676 februárjában.²⁴ További négy magyar gályarab szabadult Buccariból és három Triesztből. A kiszabadult prédikátorokat holland hajón vitték a Tírrén-tengeren át Velencébe, majd onnan többségük Svájcba tartott, ahol megpihentek, és ünnepelték őket, mint a protestantizmus hitvallóit. Számos gályarabalbum maradt fenn mind magyarországi, mind külföldi gyűjteményekben. Közülük Johannes Kaegius Debrecenben, Ladmóczy István, Nikléczi Boldizsár és Simonides János Budapesten őrzött albumából már az *Acta Ecclesiastica IN MEMORIAM* című különszáma (Debrecen, 1976) közölt bejegyzéfszimulákéket, de egyiket sem adták ki külön teljes egészében.²⁵ Ami a külföldön található gályarabalbumokat illeti, három ilyen teljes emlékkönyvet ismerünk, kettőt Zürichből és egyet Oxfordból, amelyek közül csak egynek a tulajdonosa volt magyar, Sellyei István, a pápai református egyház prédikátora. Az ő albumában huszonhárom magyar, héber, görög, illetve latin nyelvű beírás szerepel, mind Zürichből 1676–77-ből.²⁶ A másik zürichi album Johannes Lavater zürichi lelkészé volt, ebben huszonnyolc magyar beírás szerepel, de közülük csak hárman használják a latin mellett a magyar nyelvet is, Beregszászi István például a hetvenkilencedik zsoltár e sorával: „*Jusson elődben siralmok azoknak, kik a rabságban ohajtnak és sirnak.*”²⁷ Ha esetleg nem tudnánk más forrásból, hogy fiatalkorában járt Angliában, egy harmadik albumból meggyőződhetünk arról, hogy Beregszászi Pál volt gályarabprédikátor ezt a nyelvet is bírja: a latin és az olasz mellett angolul ír be Elias Genatius emlékkönyvébe Velencében (a régi naptár szerint) 1676. május 11-én: „*And my temptation which was in my flesh ye dispised [!] not, nor rejected but received me as an angel of God.*”²⁸ Ez rövidített idézet Pál apostolnak a galátabeliekhez írt leveléből, a 4. könyv 14. verséből, ami magyarul, a Károli-fordítás nyelvén kicsit hosszabban hangzik: „*És az én testemben a mit megkísértettek, semminek nem állítottatok, sem meg nem utáltatok, hanem engemet mint az Istennek An-*

gyalát, mint a Krisztus Jézust úgy fogadtatok.”²⁹ A GENATIUS-ALBUM is a „teljes” gályarabalbumok közé tartozik, közvetlenül szabadulásuk és velencei „felruházásuk” után írták bele nevüket a hitükért üldöztetést szenvedő református vagy evangélikus lelkipásztorok.

Ami a peregrináló magyar református teológusokat illeti, érdekes példája a XVII. század második felében vezetett emlékkönyveknek Hodosi Sámuel veszprémi iskolamester, később dunántúli püspök albuma. Nem tudni, Hodosit is beidéztek-e a pozsonyi véisztörvényszék elé, mindenesetre 1676-ban Veszprémből még idejében átmene-kült Debrecenbe, ahol olyan helyi kiválóságokkal íratta alá albumát, mint Komáromi Csipkés György, Martonfalvi György vagy későbbi veje, idősebb Köleséri Sámuel.³⁰ Innen rejtélyes módon jut el Hollandiába, legalábbis albumában egyetlen bejegyzés sincs a Veszprém–Utrecht útszakaszról. 1678 tavaszán már Utrechtben van, ahol magyar di-áktársakon kívül a két legismertebb professzorral, Franciscus Burmannal és a később jelentős magyar kapcsolatokat ápoló Johannes Leusdennel írat be albumába.³¹ Innen Hodosi átme-gy Angliába, ahol főleg Londonban tartózkodik, bár kirándul Oxfordba, és Cambridge-ben is eltölt néhány hetet; ezalatt szerét ejti, hogy olyan kiváló nonkon-formista (tehát az anglikán vallás „kálvinista” értelmezése felé hajló) teológusokkal ismerkedjék meg, mint Richard Baxter, John Owen és Joseph Hill.³² Hazafelé már kö-vetni tudjuk útvonalát, ami Amszterdamon, Hamburgon és Berlinen, valamint Borosz-lón át vezet vissza Magyarországra. Ahol néhány napra megáll, találkozik magyarok-kal – Londonban Almási Péter, az ott élő, Kassáról elszármazott iskolamester ír be pár sor Horatiust egy honvágytól áradó latin ajánlással Hodosi albumába, Berlinben pe-dig a török nyelv nemzetközi viszonylatban is jelentős tolmácsa és tanára, Harsányi Ja-kab egy Seneca-idézetet pár lappal előbbre.³³ Mindezek a bejegyzések olyan korszerű művelődéstörténeti háttérrel rajzolnak egy vidéki magyar iskolamester peregrinációja mögé, amilyenről az akkori jezsuita iskolák magyar növendékei még csak nem is ál-modhattak.

Szenci Molnár Albert elveszett albumába alighanem Johannes Kepler is beírt, hi-szen Molnár naplójából tudjuk, hogy Prágában találkoztak. Az évszázad másik nagy tudósának, Isaac Newtonnak a neve viszont szerepel egy későbbi, XVIII. század eleji emlékkönyvben, amit ifjabb Pápai Páriz Ferenc vitt magával Angliába. Ezt az albumot először (számos téves olvasattal) Gergely Pál ismertette, majd Jankovics József írt egy sokkal alaposabb tanulmányt az enyedi kollégium javára gyűjtő ifjú angol kapcsola-tairól.³⁴ Ifjabb Pápai Páriz Ferenc több évet töltött Angliában, ahol Ajtai Andrással együtt jelentős összeget sikerült gyűjtenie a Rákóczi-szabadságharcban elpusztult nagy-enyedi kollégium újjáépítésére. Ez a gyűjtés 1716–17-ben indult, de Newtonnal, aki akkor már a Royal Society elnöke volt, Pápai csak 1722. szeptember 11–21-én találko-zott, amikor is a PRINCIPIA MATHEMATICA szerzője a következő latin jelmondatot írta be a peregrinus magyar már számos bejegyzést tartalmazó könyvecskéjébe: „*Numero pon-dere et mensura Deus omnia condidit.*”³⁵ („Isten mindent számokkal és mértékkel alkotott.”) Pá-pai végül visszatért Erdélybe, nem fogadta el azt az egyre népszerűbb jelmondatot, amit az erdélyi szász születésű Stranover Tóbiás, Bogdány Jakab festőművész veje írt be pár évvel Newton előtt albumába. „*Ubi bene, ibi Patria.*”³⁶ („Ahol jól megy a sorod, ott a hazád.”) Az élelmes és elég tehetséges Stranover egyébként majdnem húsz évvel él-te túl ifjabb Pápai Páriz Ferencet, 1756-ban halt meg Londonban.³⁷

Mint már korábban jeleztem, az *album amicorum* jelentős művészettörténeti forrásként is számon tartható. A berajzolók vagy berajzoltatók néha csak „alkalmi” művészek, illetve megrendelők, nevüket nem jegyzik lexikonok – máskor viszont világhírű művészek adják rá a fejüket, hogy valakinek az albumába berajzolják egy-egy később híressé vált képük vázlatát.

Már a XVI. századból ismerünk emlékkönyveket, amelyekben nemesi származású emberek családi címereken kívül harci jeleneteket vagy várostromképeket festenek be az aktuális albumba. Egy Wolfgang von Apfaltern nevű német nemes albumnak használt Alciati-emblémáskötetébe például valaki befestett egy „Párbaj egy török és egy magyar lovag között”³⁸ című jelenetet – pusztán a rövid leírás ismeretében nem tudjuk megmondani, magyar vagy német katonatiszt volt-e az illető. Abban az albumban viszont, ahová gyarmati Balassi Zsigmond, a költő unokaöccse festette be címerét strassburgi tanulmányai során,³⁹ ugyancsak látható egy harci jelenet, amelyen keresztény vitézek vívnak a törökkel. Ez két lappal Révai Péter bejegyzése előtt van befestve „*Sic vinces in utroque*” jelmonddal,⁴⁰ tehát alighanem vagy Balassi Zsigmondtól, vagy a Révai testvérek valamelyikétől, esetleg az ő albumfestőjüktől származik. Mivel a strassburgi egyetemen ezekben az években a magyar hallgatók előadásaiiban több ízben foglalkoztak a magyarság törökellenes harcaival,⁴¹ az albumba befestett kép a „témába vágott”.

A tizenöt éves háború idején a magyar hadszíntér tele volt idegen zsoldosokkal, Esztergom alatt 1595-ben is alighanem sokkal több német és osztrák zsoldos harcolt, mint magyar. De jártak Magyarországon angolok és skótok is, például Sir Michael Balfour, akinek Edinburghban őrzött albumában⁴² a legelső (1596-os) bejegyzés a hatvani táborból való! Innen Balfour hamarosan távozik (alighanem csak egy skót ismerősét látogatta meg a táborban), s hamarosan Padovában, illetve Velencében találjuk. Albuma ekkor válik igazán érdekessé divat- és kultúrtörténeti szempontból, ugyanis a 95–135. lapok tele vannak itáliai alakok színes képmásaival, kezdve a padovai egyetem rektorán egészen a velencei tisztos polgárasszonyokig és kurtizánokig, sőt egy helyütt még a sokszor leírt és híres Bucintorót, a velencei dózse díszgályáját is megcsodálhatjuk.⁴³ Az Itáliát járt utazók és diákok közül nem Balfour az egyetlen, akinek emlékkönyvéből tájékozódhatunk a korabeli divatról, de albuma mindenképpen a rajzban leggazdagabban dokumentáltak közé tartozik.

A XVI–XVII. század magyar peregrinusai címerükön kívül nemigen rajzoltak albumokba – kivétel ez alól az 1676-os gályarabotrány, amelyről számos szemléltető rajz maradt fenn, így például Masnicius Tóbiás terjedelmes, mintegy 584 lapos albumában. Ennek a „*Monimentum Singularis Dei, proximi et Sui, rebus in artis Notitia...*” című kéziratnak, amit a volt illavai evangélikus lelkész magával vitt egész Európán keresztül, az a sajátossága, hogy mind tulajdonosa, mind bejegyzőinek többsége (a magyarok is) a latint használja, s ha a körmöcbányai Daniel Parschitius magyar disztichont ír be, az is csak egy kicsit hibás idézet Szenci Molnártól: „*Számkivetésben járt ez földön Christus urunk is: / Járjuk el ezt járást hát mi is ő tagaink.*”⁴⁴ Viszont az albumot illusztrációi különleges becsű kéziratá teszik – a Masnicius-féle képek többsége nyomtatásban is megjelent, igaz, csak az 1976-ben kiadott s ezért ma már ritkaságszámba menő GALERIA OMNIUM SANCTORUM – A MAGYARORSZÁGI GÁLYARAB PRÉDIKÁTOROK EMLÉKEZETE (Magyar Helikon) című műben.

De a sok amatőr mellett néha „profi” festőművészek is nyomot hagynak egy-egy albumban. Egy XVII. századi lengyel utazó, bizonyos Mateusz Gloskowski albumnak használt antwerpeni Horatius-kiadásába például nem kisebb művész, mint Rubens rajzolt be valamit.⁴⁵ Ami pedig az amszterdami Rijksmuseum könyvtárát illeti, ott a megbízható külsejű és kutatói státussal rendelkező olvasó ma is védőkesztyűs kezébe veheti azt a kis albumot, amelybe Rembrandt berajzolta híres ÉJJELI ŐRJÁRAT-ának első vázlatát.⁴⁶

A XVI. század albumai között gyakran találunk olyat, amely híres emberek arcképgyűjteményét használja barátai bejegyzéseire – ilyenkor előfordul, hogy az, akinek a képe már szerepel a könyvben, aláírja a saját arcképét (például Béza, akit sok protestáns diák keresett fel, s aki Szenci Molnár elveszett albumába is beírt). Máskor egy-egy, a korban híres személyiség képét festik be: például a nürnbergi patricius Karl Pfintzing von Henfenfeld albumában felbukkan III. Murád török szultán 1594-es képmása.⁴⁷ Bethlen Gáborról is készült egy korabeli portré, amit egy bizonyos Böhme von Nams-lau nevű úr rajzoltatott be emlékkönyvébe, méghozzá a jagerndorffi táborban, az arcképfestő meg is adja a nevét: Martin Christeniusnak hívják.⁴⁸ Ez az azóta több helyen is közölt Bethlen Gábor-mellkép azért érdekes, mert rajta a fejedelem sokkal elegánsabb, mint egyéb képein – s mivel ruházata megegyezik azzal a leírással, amit Kemény János ad Bethlenről annak 1626 februárjában kötött esküvői viseletéről, feltételezhetjük, hogy Christenius egy sokfelé terjesztett esküvői kép alapján dolgozhatott.⁴⁹

Már a legkorábbi albumok közt találunk egyet, ahol a tulajdonos rendkívüli zenei érdeklődésről tett tanúságot: Dohna zu Achatius fólió alakú albuma, amelyet valaha Königsbergben őriztek, és ma már csak leírások alapján ismerünk, ötvenkét lanttabulatúrát tartalmazott, többek között a korában igen híres erdélyi Bakfark-Greff Bálinttól is van benne lantjáték.⁵⁰ Más albumokban is előfordulnak zenei részletek, néha a bejegyzők csak egy népszerű dalocskát örökítenek meg, de van olyan is, mint John Dowland, aki a Johann Cellarius által emlékkönyvként használt CATO SIVE SPECULUM MORALE (1585) üres lapjainak egyikére egy fúgarészletet (DE LACHRIMAE) jegyez be valamikor a XVII. század első éveiben, méghozzá ezzel az aláírással: „John Dowland his own hande.”⁵¹ De mint a fentiekből kitűnik, az album műfaja idézeteknek, szövegeknek és képeknek jobban kedvez, mint zenei részleteknek. Nem volt a kezemben Beethoven *album amicorum*a, amit a bécsi Nemzeti Könyvtárban őriznek,⁵² de gondolom, abban is több szentimentális vers vagy jókívánság található, mint kottarészlet.

4

Maga a műfaj a XVIII. század második felében érdekes átalakuláson megy át. Bár továbbra is használják egyetemi hallgatók, külföldre utazó peregrinusok, kezd elterjedni az irodalmi érdeklődésű emberek, főleg a hölgyek között. A legelső nő, akinek fennmaradt baráti albuma, egy Dorothea Ursula von Württemberg nevű főrangú német hölgy, aki 1571 és 1583 között íratott be könyvecskéjébe.⁵³ Ekkoriban a „tanult nő” még csodabogárnak számít a legtöbb európai országban, és csak ritkán fordul elő egy-egy bejegyzés ilyenektől: a morva Johannes Opsimathes latin, francia és angol bejegyzésekben igen gazdag és változatos, XVII. század eleji albumában például egy portugál hercegnőn kívül csupán még egy nőt találunk, aki az Elisabeth Simpson névre hallgat, Brémában él, és az az „érdekessége”, hogy nincs keze és lába – alighanem a szá-

jába vett ecsettel vagy a nyelvével ír, szép nyomtatott betűkkel: „*Foemina carens pedib(us) manibusq(ue) lingua haec scripsit.*”⁵⁴ A korai magyar albumok többségében hiába keresnénk tanult asszonyok bejegyzéseit, bár itt is akad kivétel, a vidovicei lelkész Kaczer Tóbiás albumában 1614 és 1631 között (dátum nélkül) két magyar hölgy is jelen van megfelelően kegyes szoltáriredetekkel: Révai Judit és Ostrosith Judit, utóbbi azt jegyzi be: „*Az úr az én reménségem és az én ödvességemnek erős kősziklája.*”⁵⁵

De ebben az évszázadban még elég gyakoriak a férfiak asszonycsúfoló, illetve szkeptikus megjegyzései, versezetei. Egy osztrák bejegyző 1631-ben például ezt írja be Regensburgban honfitársa, Matthias Schmoll albumába: „*Aspide quod pejus? Tygris. / Quod Tygride? Daemon. / Quid Daemone? Mulier. / Quid Muliere? Nihil.*”⁵⁶ („*Mi rosszabb az áspisnál? A tigris. / S a tigrisnél? A démon. / A démonnál? Az asszony. / S az asszonynál? Semmi más.*”) Ugyanebben az albumban szerepel az egy évvel azelőtt elhunyt Kepler korábbi bejegyzése, s nem tudni, vajon J. B. Schrimpfiget, aki a fenti versikét ránk hagyta, nem a Kepler rossz házasságáról elterjedt hírek készítették-e erre a nőgyűlölő szövegre. Egyébként a latin négysoros mellett két rajz is látható, azt tanúsítva, hogy a bejegyzőnek nincsenek osztályalapon táplált előítéletei: az egyik egy előkelő dámát, a másik egy parasztasszonyt ábrázol. S hogy a nőellenes előítéletek nem csak német földön voltak általánosak, mutatja egy 1697-es angliai bejegyzés James Petiver, híres gyógyszerész tollából egy német látogató albumában, ahol is a derék Petiver több tekintély (Chaucer, Szent Pál) felvonultatásával ágál a házasság ellen, s úgymond: „*Would you be free, take this from me, / Never marry or you can't miscarry.*”⁵⁷ (Kicsit szabadon fordítva: „*Hogyha szabad vagy, fogadd el tanácsom / Soha ne nőülj, s meg sose bánod.*”) Ezt a tanácsot Petiver egyébként – mint ezt az album aláírásából tudjuk – a Strand egyik csapszékében, a Kecskéről elnevezett kocsmában adta („*ye Goat Tavern in ye Strand*”), alighanem egy serleg rajnai bor vagy jobbfejta angol sör mellett.

A XVIII. század végére, XIX. század elejére mindez megváltozik: ekkor már az irodalmi szalonokban vagy házukban hölgyek is vezethetnek albumot, amibe főleg híresebb íróktól, költőktől vagy látogatóktól kérnek emlékverset. Az egyik weimari albumban, ami egy Caroline Ulrich nevű hölgyé volt, maradt fenn például Goethe egyik verse, aminek STAMMBUCH-WEIHE a címe, egy másik Goethe-négysorost pedig fiának, August von Goethének emlékkönyvében találunk.⁵⁸ Az albumdivattól Lord Byron sem mentesült – 1809-ben két versszakból álló verssel hagyott magáról emléket egy máltai hölgy albumában („*Lines written in an album, at Malta*”), amit Vörösmarty le is fordított.⁵⁹ Nálunk ő művelte az emlékkönyvvers műfaját legbuzgóbban: nem csak az ádáz angol utazó hölgy, Miss Pardoe albumába írt be négy szép sort, ezenkívül ugyanabban az időben még több magyar hölgyet is szerencsételtetett ezzel az ajándékkal (L.-NÉ EMLÉKKÖNYVÉBE, G. L. EMLÉKKÖNYVÉBE, W. G. EMLÉKKÖNYVÉBE), hogy majd a szabadságharc leverése után, bujdosása közben megírja egyik legemlékezetesebb, EMLÉKKÖNYVBE című versét, amiből ma is joggal idézhetünk: „*Mi a világ nekem, ha nincs hazám?*”⁶⁰

Már a műfaj elnöiesedése előtt érdekes változás megy végbe nyelvi szinten – mint már említettük, a XVI–XVII. századi bejegyzések döntő többsége latinul (néha görögül vagy éppen héberül) történt, ami a főként protestáns peregrinusok műveltségére vet fényt, illetve azt volt hivatva dokumentálni. Bár korábban is akadtak többnyelvű bejegyzők – az Itáliában tanuló németek egyike-másika a latin mellett a németet is használta, illetve a francia földön tanuló más nemzetiségűek nagy előszeretettel fitogtatták franciatudásukat – a latintól való lassú elszakadás már a XVIII. század első felében megfigyelhető a magyar albumokban. Vásárhelyi Baba Ferenc rendkívül gazdag

peregrinációs albumában, amit a szegedi egyetem régi magyar irodalommal foglalkozó kutatócsoportja készít elő kiadásra, mindkét Teleki gróf, József és Ádám is franciául ír be egy-egy mottót Berlinben 1725-ben. Igaz, nem francia klasszikusoktól idéznek, hanem csak jól ismert régi jelmondatokat. Teleki Ádám például ezt: „*Si Dieu est pour moi qui sera contre moi. Toujours le même en Dieu avec une espérance parfaite.*”⁶¹ Még ennél is meglepőbb ugyanennek az albumnak a legelső bejegyzése, amit a tulajdonosok rendszerint királyoknak és hercegeknek tartanak fenn – itt ugyanis a *kilencéves*, későbbi Nagy, ekkor még Kis Frigyessel találkozunk, akit az élelmes magyar alighanem sétája közben kap „albumvégre”. A kis herceg is franciául ír be Vásárhelyi Babának 1721. október 21-én: „*Le commencement de sagesse est la crainte de l’Eternel*”, vagyis „*A bölcsesség kezdete az Örökkévaló félelme*”, aláírva: Friderich Prince Royal de Prusse.⁶² Hogy ne legyen kétség a kis herceg műveltségét vagy a szöveg hitelét illetően, a beírás hátlapján egy porosz tábornok, a herceg nevelője ugyancsak francia szöveggel igazolja, hogy az itt látható mondat valóban Frigyes kézjegye.

1714-től német ember, a hannoveri I. György az angol király. Ez a göttingeni egyetem fellendülésével jár, no meg azzal, hogy a XVIII. századi németek jó része anglo-mániás: nem csupán a német utazók, de a berlini vagy hallei német tudósok vagy diákok is angolul írnak be honfitársaik albumába! Ebből a szempontból érdekes J. G. Krümitz jelenleg Londonban őrzött emlékkönyve, amelybe Lessing is bejegyzett egy idézetet (spanyolul!), és ketten idéznek Pope-ot, egy (valószínűleg francia származású) asztronómus Miltonot, egy hölgy pedig a kevésbé ismert angol George Withert.⁶³ Fordítva ez nem érvényes, vagyis angolok sohasem idéznek németül, de – érdekes módon – még a Bécsben otthonos magyarok sem! A latinról a XVIII–XIX. század fordulóján szinte azonnal áttérnek a magyarra. Ez persze összefügg a nemzeti költészet felvirágzásával – Vörösmarty is azért ír be rövid verseket értelmes hölgyek albumaiba, mert erre társaságban felkéri, mert a magyar vers *divatba jött*. Ebből a szempontból mint érdekességet még megemlíthetjük alighanem az első, kifejezetten albumba verset szerző magyar költőt, aki német anyanyelvű feleségének, Baumberg Gabriellának komponál ilyet – németül. IN DAS STAMMBUCH MEINER GABRIELE (GABRIELLÁM EMLÉKKÖNYVÉBE). Batsányi János szerzeménye a jelek szerint az albumba berajzolt vagy beragasztott saját árnyékrajza mellé íródott: „*Fogadd hát emlékül ez árnyékrajzot el – szívemnek édes barátnője, te!*”⁶⁴

Az *album amicorum* mint műfaj lényegében megszűnt a XX. században. Illetve mégis fennmaradt, de inkább vendégkönyv formájában: egy-egy irodalmi szalon vagy vendéglő törzsasztalának a dokumentumaként. Azt hiszem, ennek a kis áttekintésnek legméltóbb befejezéséül Márai Sándort kell idéznünk, aki 1944. március 19. után már a szökésre, illetve a Budapestről való távozásra gondol (hogy ne legyen a Gestapo szemelőtt), amikor eljön hozzá Krausz Poldi, a tabáni Mély Pince tulajdonosa, és át akar adni megőrzésre egy viaszosvásznonba kötött albumot, amibe a pince törzslátogatói, írók, újságírók, művészek írtak emléksorokat. „*Gyula is írt bele*” – mondja Poldi, akinek Márai szerint ez az album volt „*egyetlen kincse*”; persze Krúdyra gondol, aki még itálisan is gyöngybetűkkel, tisztán írt és fogalmazott. Márai attól tart, hogy az album nála nincs biztonságban, és visszaadja Krausz Poldinak, akit aztán elvisznek az újlaki téglagyárba, majd deportálnak, s nem tér vissza. Az album elvész, eltűnik vele egy egész korszak. Márai így fejezi be a történetet: „*Akkor láttam utoljára Poldit. És akkor láttam utoljára Krúdy kézírását.*”⁶⁵

Jegyzetek

1. Hivatkozik rá Michael Lilienthal: *SCHEDIASMA CRITICO-LITERARIUM DE PHILOTHECIS... USU ET ABUSU...* (Königsberg, 1712) című művének ötödik fejezetében, faksimile kiadásban közreadja Jörg-Ulrich Fechner, *STAMMBÜCHER ALS KULTURHISTORISCHE QUELLEN*. München, 1981. 276. (WOLFENBÜTTLELER FORSCHUNGEN, Band II.) 239–298.
2. Ilyen Martonfalvi György 1656 és 1659 között vezetett albuma, ami egybe van kötve Martonfalvi Sámuel 1701–1702 közt vezetett peregrinációs albumával: Országos Széchényi Könyvtár, MS, Oct. Lat 458.
3. Kaposi „omniáriuma” a kolozsvári egyetemi könyvtárban van, jelzete: T. VII. Continens MS 692. Vö. Gömöri György: *KAPOSI SÁMUEL ANGLIAI UTAZÁSA...* In: *TELEKI-TÉKA EMLÉKKÖNYVE*. Marosvásárhely, 2002. 523–529.
4. Fechner: i. m. 34.
5. *Ibid.* 31.
6. Wilhelm Herse: *STAMMBUCH EINES WITTENBERGER STUDENTEN 1542* (Berlin, 1927). Nickson kélti, hogy ez valóban számításba jöhet-e mint igazi „barátok albuma”: Fechner: i. m. 36.
7. Wolfgang Klose: *CORPUS ALBORUM AMICORUM, IASL*, 1985 (10), 164. és Klose: *CORPUS ALBORUM AMICORUM, CAAC, BESCHREIBENDES VERZEICHNIS DER STAMMBÜCHER DES 16. JAHRHUNDERTS*. A Hiersemann Verlag, Stuttgart, 1988. XVII.
8. Budapest, Egyetemi Könyvtár, M 342. Irodalma: Kevházai Katalin: *MELANCHTON ÉS A WITTENBERGERBEN TANULT MAGYAROK AZ 1550-ES ÉVEKTŐL 1587-IG*. Szeged, 1986. 25.
9. Keserű Bálint: *UJFALVI IMRE ÉS A MAGYAR KÉSŐ RENESZÁNSZ*. Szeged, 1968.
10. Gömöri György: *UJFALVI IMRE ANGLIAI KAPCSOLATAIRÓL*. In: *ANGOL–MAGYAR KAPCSOLATOK A XVI–XVII. SZÁZADBAN*. *Irodalomtörténeti Füzetek* 118, Budapest, 1989. 30–38.
11. British Library, Egerton, 1778, 96/v.
12. Conrad Gessner: *LIBER AMICORUM 1555–65*. The National Library of Medicine, Bethesda (Md.), MS DeRicci NLM 77, fol. 28. Jordan bejegyzése uo. 163.
13. *Cujavius-album*, Torun, Książnica Miejska, MS 285, 13.
14. Heidelberg Egyetemi Könyvtár, MS Heid. Hs 487, 30.
15. Uo. 21/v.
16. *Magyar Könyvszemle*, 1984, 1–2. 108 és *MKszle*, 1988, 1, 196–198, majd az utóbbi utánnyomása: Gömöri György: *A BUJDOSÓ BALASSITÓL A MEGGYÁSZOLT ZRÍNYI MIKLÓSIG*. Argumentum, 1999. 31–35.
17. Szentmártoni Szabó Géza: *BALASSI BÁLINT LATIN JELMONDATÁRÓL*. In: *A BALASSI BÁLINT INTÉZET ÉVKÖNYVE 2003, HUNGARIKÁK A XXI. SZÁZADBAN*. Budapest, 2003. 26–28.
18. *OELHAFEN ALBUM*. British Library, MS, Add. 17342, 83, valamint *MKszle*, 1982–3, 250.
19. Az MTA Könyvtár Kézirattárában, jelzete: 335/12, 3. bejegyzés.
20. SZENCI MOLNÁR ALBERT VÁLOGATOTT MŰVEL. Szerk. Vásárhelyi Judit. Bp., 1976. 481. és 509.
21. *MAGYAR UTAZÁSI IRODALOM 15–18. SZÁZAD*. Szépirodalmi, 1990. 430.
22. I. m. 81., 83.
23. *EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN (TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759–1761)*. Szerk. Tolnai Gábor. Akadémiai, 1987. 152–153.
24. *GALERIA OMNIUM SANCTORUM. A MAGYARORSZÁGI GÁLYARAB PRÉDIKÁTOROK EMLÉKEZETE*. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, 1976. 103.
25. *A Kaegius album jelzete: Debrecen, Nagykönyvtár, R. 483, a többi háromé Országos Széchényi Könyvtár Duod. Lat. 81, 90 és Quart. Lat. 1081*. Ezekon kívül az Evangélikus Országos Könyvtárban őrzik Masnicius Tóbiás albumát MS V. 42 jelzet alatt.
26. Zürich, Stadtbibliothek, MSc. D. 201.
27. *BEYTRAGE ZUR GESCHICHTE DER VON ADMIRAL RUYTER VON DEN NEOPOLITANISCHEN GALEREN BEFREYTEN, IN ZÜRICH AUFGENOMMENEN UNGARISCHEN GEISTLICHEN*. Zürich, Stadtbibliothek, MS H 272 79–80.
28. Elias Genatius: *ALBUM AMICORUM*. Bodleian Library, Oxford, MS Rawlinson C. 28.
29. *UJ TESTAMENTOM AZAZ A MI URUNK JÉZUS KRISZTUSNAK ÚJ SZÖVETSÉGE*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Budapest, Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1925. 191.
30. Fol. 56, 59, 57, MS Oct. Lat 777, Országos Széchényi Könyvtár.
31. Uo. fol. 34 és 41.
32. Uo. fol. 45, 31, 79.
33. Uo. fol. 59/v, 49/v. Almási Péter 1674-ben Londonban tanítási engedélyt kapott az angol hatóságoktól. Valószínűleg egy magániskolában tanított számos évig, mert 1681-ban még Londonban találjuk. Vö. az *ItK*-ban megjele-

nésre elfogadott tanulmányomat a XVII. századi londoni magyar latintanárokról.

34. Gergely Pál: PÁPAI PÁRIZ ALBUM AZ AKADÉMIA KÉZIRATTÁRÁBAN. *Magyar Tudomány*, 1961, illetve Jankovics József: A PÁPAI PÁRIZ CSALÁD ANGOL KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ (különnyomat), Szeged, 1972.

35. Az MTA kéziratára, Tört. Napló. Kis 8-rét/6, fol. 109.

36. Uo. fol. 91.

37. Gömöri György: ERDÉLYIEK ÉS ANGOLOK. Hét-torony, é. n. [1991]. 64.

38. ABBILDUNG EINES GEFECHTS ZWISCHEN TÜRKISCHEM U. UNGARISCHEM REITER. 57. APF. WOL, Alciati Emblemata, Lyon, 1551. Wolfgang Klose: CORPUS ALBUM AMICORUM. *CAAC*, 10.

39. Theodor Winheim: ALBUM AMICORUM. MS Cod 12. 8885. Nationalbibliothek, Wien, fol. 41.

40. Uo. fol. 92. Révai Péter bejegyzése 1591. május 3-ról a 94. lapon található.

41. Vö. Eckhardt Sándor: MAGYAR SZÓNOKKÉPZÉS A XVI. SZÁZADI STRASSZBURGBAN. Budapest, 1944. (*Értekezések a Nyelv és Széptudományok Köréből*, XXVI. 5.)

42. Sir Michael Balfour: ALBUM AMICORUM. MS 16.000, National Library of Scotland, Edinburgh.

43. Uo. fol. 111. A Bucintoro egyébként I. Erzsébet angol királynővel együtt meg van örököltve abban az albumban is, amely a pennsylvaniai Bois Penrose tulajdonában volt 1962-ben. Vö. Bois Penrose: URBANE TRAVELLERS, SUPPLEMENT TO THE CENSUS OF MEDIEVAL AND RENAISSANCE MANUSCRIPTS IN THE UNITED STATES AND CANADA. Ed. W. H. Bond, New York, 1962.

44. Tobias Macnicians: MONIMENTUM... Evangélikus Országos Levéltár, V. 42, 445. Az eredeti Szenci Molnár-idézet második sora: „*Járjuc el ez járást hát miis ő tagai.*” In: SZENCI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJA. Közzéteszi Szabó András. Universitas, 2003. 34.

45. Állítólag az album megmaradt, és a varsói Adam Mickiewicz Irodalmi Múzeumban őrzik A/2382 jelzet alatt.

46. Frans Banning Cocq albuma, MS 1102/b, fol. 142, Rijksmuseum Meermano-Westreenianum, Amsterdam.

47. Zentralbibliothek der Deutschen Klassik, Weimar, MS 357. reprodukciója Fechner: i. m. 52.

48. RP. 1508, Biblioteka Kórnicka, fol. 89.

49. Gömöri: i. m. 119. Maga a kép megjelent először a *Magyar Múzeum*, I. évf. 1–4. füzetében (Bp., 1991), majd a fent idézett műhöz a könyv kinyomtatása után mellékelt külön képjegyzékben.

50. Klose: i. m. 4.

51. MS Additional 27, 579, fol. 88, British Library, London.

52. MS Old Series, Cod. 15259, Nationalbibliothek, Wien.

53. Jelenleg Stuttgartban őrzik, 71. WUE. DOR Klose: i. m. 71.

54. A hercegő bejegyzése fol. 53/v, Simpsoné pedig 295. MS Egerton 1220, British Library, London.

55. Révai Judit kézjegye a 16/v és Ostrosithsé a 18/v lapokon, MS Duod. Lat. 2, OSZK, Budapest.

56. MS 436 fol. 184/v, Mathias Schmoll Austria-Steirensis, Society of Antiquaries, London.

57. MS Sloane 2360, fol. 5/v (Daniel Krieg album amicorum), British Library, London.

58. A Caroline Ulrichnak 1813-ban írt vers fakszimiléje megjelent Fechner: i. m. 62. lapján, az August von Goethének írt vers pedig uo. a 48. lapon olvasható.

59. THE POETICAL WORKS OF LORD BYRON. OUP, London–New York–Toronto and Melbourne, 1911. 57.

60. VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEI. Franklin-Társulat, é. n. 180., 181. és 308.

61. Colossus Aeternitatis Dicatus Continens Nomina... Amicorum et Benevolorum Francisci Baba de Maros Vasarhely, MS Additional 27, 310, fol. 33/v, British Library, London.

62. Uo. fol. 4.

63. J. G. Krunitz albuma MS Additional 18. 715, fol. 38/v, 56, 139, 165/v, British Library, London.

64. HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI I. Magyar Helikon, 1966. 717.

65. Márai Sándor: FÖLD, FÖLD! EMLÉKEZÉSEK. Vörösváry, Weller Publishing, Toronto, Canada, 1972. 274.